

PAUL VAN DE WATER

COLLABORATIE EN GEWELD

**RADICALISERING EN EXTREMISME
TIJDENS DE DUITSE BEZETTING
VAN NEDERLAND**

Paul van de Water

COLLABORATIE EN GEWELD

Radicalisering en extremisme
tijdens de Duitse bezetting
van Nederland

Uitgeverij Omniboek

Inleiding

De bezetter van een land heeft altijd lokale mensen nodig die bereid zijn de bezettende macht te helpen haar doelen te realiseren. Je zou deze mensen kunnen betitelen als ‘landverraders’, maar het meer neutrale begrip is ‘collaborateur’. Ook in Nederland koos een aantal mannen en vrouwen soms op grond van ideologische overtuiging voor de kant van de Duitsers. In de loop van deze studie zal duidelijk worden dat de ideologisch gemotiveerde collaborateurs van het corpus slechts een kleine groep vormden en dat het merendeel om heel andere redenen voor collaboratie koos.

In deze studie gaat het om gewelddadige collaborateurs: mannen die zich in dienst van de nazi’s schuldig maakten aan systematisch en structureel geweld met als doel informatie te verkrijgen, vermeende tegenstanders uit te schakelen, angst te zaaien en de bevolking te onderdrukken. Het waren doelbewust uitgevoerde handelingen waarmee mensen pijn werd toegebracht door middel van gewelddadige intimidatie en bedreiging, afpersing en plundering met geweld, mishandeling, marteling, doodslag en moord. Gewelddadige collaborators voerden handelingen uit die na de oorlog als zware misdrijven werden gekwalificeerd en bestraft. In deze studie wordt onderzocht op grond van welke factoren deze gewelddadige collaborators kozen voor collaboratie, waarom zij bereid waren zware geweldsdelicten te plegen en welke verschillen en overeenkomsten er zijn tussen de gewelddadige collaborators.

Een overeenkomst verdient hier al aandacht, namelijk het feit dat het uitsluitend mannen waren die zich schuldig maakten aan extreem gewelddadige collaboratie. Een uitgebreid vooronderzoek maakte duidelijk dat er tijdens de bezetting van Nederland geen extreem gewelddadige vrouwelijke collaborators waren.

Vrouwen

Dat er in deze studie alleen mannelijke, gewelddadige collaborators worden behandeld, heeft niets te maken met *gender bias*, maar uitsluitend met het feit dat er in Nederland geen vrouwelijke, gewelddadige collaborators waren, althans geen vrouwen die zich systematisch en structureel schuldig maakten aan ernstige vormen van geweldpleging. Er werden na de oorlog wel tientallen vrouwen gekwalificeerd als ‘zwaar geval’ en minstens 58 vrouwen kregen een zware straf van tien jaar gevangenisstraf of meer opgelegd; een aantal van hen kreeg zelfs de doodstraf.⁸ Uiteindelijk werd slechts één vrouw daadwerkelijk geëxecuteerd, namelijk de Jodenverraadster Ans van Dijk. Geen van deze vrouwen maakte zich schuldig aan meervoudig gepleegde extreem gewelddadige handelingen. Een aantal werd gediagnosticeerd als mentaal gestoord en geplaatst in een psychiatrische inrichting, maar het merendeel behoorde tot de categorie ‘gewone’ vrouwen zonder criminele of psychiatrische achtergrond. Het is opmerkelijk dat er bij het Nederlandse verzet wel gewelddadige vrouwen actief waren. Zo werd de Haarlemse banketbakker en NSB’er Pieter Faber, vader van de in hoofdstuk 13 geportretteerde Pieter Faber, doodgeschoten door verzetsvrouw Hannie Schaft. In Utrecht werd hoofdcommissaris Gerard Kerlen vermoord door Truus van Lier en in Haarlem waren de zusjes Truus en Freddie Overstegen verantwoordelijk voor het definitief uitschakelen van enkele nazi’s. De vragen of deze

vrouwen als extremistische daders beschouwd kunnen worden en welke factoren geleid hebben tot hun gewelddadig gedrag, valt buiten de scope van deze studie.

Als er geen Nederlandse, gewelddadige vrouwelijke collaborateurs waren, dan rijst de vraag hoe dat komt. In Duitsland waren die er namelijk wel. In *Hitlers Furiën* van historica Wendy Lower worden tal van voorbeelden gegeven van Duitse vrouwen die zich in concentratiekampen, getto's en ziekenhuizen schuldig maakten aan ernstige geweldsdelicten.⁹ Helaas is er geen systematisch onderzoek gedaan naar de vraag waarom er in Nederland geen gewelddadige vrouwen waren aan de kant van de collaborateurs.

Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat gewelddadige organisaties als de politie, de Landwacht en de Landstorm niet toegankelijk waren voor vrouwen, althans niet in functies waarin het gebruik van geweld besloten lag. Bij de Sicherheitsdienst werkten weliswaar veel vrouwen, maar niet als rechercheur, agent en ondervrager. Ze konden daar wel werken als infiltrant dan wel verklikster en in die rol maakten ze zich schuldig aan verraad, maar niet aan structurele en systematische geweldpleging. Beruchte Jodenverraadsters als Ans van Dijk en Branca Simons hebben samen en afzonderlijk van elkaar honderden Joden uitgeleverd aan de Duitsers, maar ze maakten zich niet schuldig aan geweldsdelicten.

Verwachtingen en groepsdruk waren bij de geweldscultuur van de Sicherheitsdienst een factor van betekenis. Van mannen werd verwacht dat ze gewelddadig optraden. Ze werden zowel door hun collega's als hun leidinggevenden onder druk gezet om volop mee te draaien in de cultuur van geweld. Van vrouwen werd dat niet verwacht, waardoor er vermoedelijk geen sprake was van groepsdruk om gewelddadig te zijn.

Dat gewelddadige organisaties niet toegankelijk waren voor vrouwen, gold niet voor de SS. Daar konden vrouwen werken als verpleegsters en kampbewaakster. Toch zijn ook daar geen voorbeelden van Nederlandse vrouwen die zich te buiten gingen aan extreem geweld en het structureel vermoorden van mannen, vrouwen en kinderen. Er waren wel Nederlandse kampbewaaksters die hardhandig optraden, maar zij waren wat gewelddadig gedrag betreft niet vergelijkbaar met de geweldsdelicten waarvoor mannen of Duitse vrouwen als Irma Grese en Ilse Koch werden veroordeeld. Zo waren Katja Schot, Jenneke van Rijnsbergen en Susanna Arts in Kamp Vught bewaaksters die regelmatig klappen uitdeelden en gevangenen treiterden. Ze maakten zich echter niet structureel schuldig aan marteling, zware mishandeling, doodslag of moord.¹⁰

Je zou ook kunnen zeggen dat gewelddadig optreden niet paste bij de nationaalsocialistische opvattingen ten aanzien van de positie van de vrouw. Vrouwen werden weliswaar niet neergezet als minderwaardig, maar wel als totaal anders dan de man. Man en vrouw waren van nature biologische tegenpolen. Iedere vrouw moest zich richten op haar natuurlijke rol als echtgenote en huisvrouw. Emancipatie werd dan ook principieel afgewezen. In een toespraak te Nürnberg noemde Hitler vrouwenemancipatie een uitvinding van Joodse intellectuelen.¹¹ De vrouw moest zorgen voor man en kinderen, omdat de natuur de vrouw als moeder en huisvrouw had voorbestemd. De vrouw had de taak of beter de plicht om kinderen voort te brengen. Met die taak diende de vrouw het volk en de natie, en daarmee een belang dat ver uitsteeg boven haar individuele belang. Bij het ideaal van de vrouw als moeder, verzorgster en hoedster van de nationaalsocialistische waarden en normen, paste niet het idee van vrouwen die zich te buiten gaan aan extreme vormen van geweld. Bij deze mogelijke verklaring blijft wel de vraag hangen waarom er dan juist in Duitsland zo veel voorbeelden zijn van extreem gewelddadige vrouwen.

De mad nazi thesis

De Amerikaanse hoogleraar psychologie, terreurdeskundige en voormalige politiemann Randy Borum publiceerde in 2004 een paper over de psychologie van terrorisme. In zijn artikel zet hij op een rijtje hoe in de psychologische literatuur terrorisme verklaard wordt. Hij laat onder meer zien dat psychologen aanvankelijk de neiging hadden terroristen te kwalificeren als ‘*criminal minds*’ en als psychotische, sadistische en paranoïde mannen of vrouwen. Je moet immers wel gestoord zijn om zomaar onschuldige mensen te vermoorden.¹² In zijn studie maakt Borum duidelijk dat deze benadering belemmerend werkt op het verkrijgen van inzicht in de motieven van daders en in de factoren die geleid hebben tot hun daden. Recenter onderzoek toont volgens Borum juist aan dat:

mental illness and abnormality are typically not critical factors in terrorist behavior. Studies have found that the prevalence of mental illness among samples of incarcerated terrorists is as low or lower than in the general population. Moreover, although terrorists often commit heinous acts, they would rarely be considered classic “psychopaths.”¹³

James Waller, een Amerikaanse hoogleraar psychologie besteedt in zijn boek *Becoming evil* aandacht aan wat wel de *mad nazi thesis* wordt genoemd. Vooral kort na de oorlog werden nazileiders neergezet als: (...) *a group of uniquely diabolical, sinister, viciously sadistic, and demonically deranged lunatics*.¹⁴ Aan hun handelingen zouden zware mentale stoornissen ten grondslag liggen. Deze niet op systematisch onderzoek gebaseerde *mad nazi thesis* is volgens Waller vooral een geruststellende gedachte die het gemakkelijker maakt om normale mensen te onderscheiden van criminele, kwaadaardige, psychopathische moordenaars. In later onderzoek van psychologe Molly Harrower en neuropsycholoog Eric Zillmer wordt duidelijk dat nazileiders vooral bekwame, intelligente en goed functionerende mannen waren en dat hun misdaden bij de overgrote meerderheid niet gerelateerd zijn aan geestelijke afwijkingen.¹⁵

Dezelfde neiging tot criminalisering en psychopathologisering zie je ook in Nederland als het om gewelddadige collaborateurs gaat. Vooral gedurende de eerste jaren na de oorlog werden gewelddadige handlangers van de nazi's in de kranten neergezet als geestelijk gestoorde, sadistische personen met veelal een criminele achtergrond. Krantenartikelen met verslagen over rechtszaken tegen gewelddadige collaborateurs waren dan ook gelardeerd met pejoratieven als ‘*krankzinnig*’, ‘*beestmens*’, ‘*beest*’, ‘*sadist*’, ‘*perfide schurk*’ en *ploert zonder hersens*. Daarnaast werden gewelddadige

collaborateurs in de pers en door de gerechtshoven vaak aangeduid als dieren, bijvoorbeeld bloedhond, hyena of een ander roofdier. Ook aanklagers en rechters gebruikten dit soort termen bij de formulering van de strafefs en het vonnis. Zo noemde de procureur-fiscaal tijdens de rechtszaak tegen collaborateur Ludzerd Hoks de verdachte ‘*een bloedhond der Duitsers*’. Hij vervolgte de motivatie voor zijn strafvordering als volgt:

De man heeft zich aan zoveel misdaden schuldig gemaakt dat het bijna ongelooflijk is. Hij is in de ware zin des woords een beestmens — doch meer beest dan mens. Meer dan dertig personen zijn door hem de dood in gejaagd.¹⁶

Kampbewaakster Jenny van Rijsbergen werd door de procureur-fiscaal betiteld als ‘*de hyena onder de dieren*’.¹⁷ In het vervolg van deze studie volgen nog vele voorbeelden van dit soort uitingen. Een zoekopdracht op Delpher.nl over de periode 5 mei 1945 tot en met 31

december 1949 met de genoemde pejoratieve begrippen als zoekitem leverde honderden hits op. Vooral de betiteling 'sadist' komt vaak voor, namelijk ruim zeventienhonderd keer. Deze emotioneel geladen kwalificaties lijken eerder voort te komen uit morele verontwaardiging en afschuw over de gepleegde misdrijven dan uit inzicht in de psyche van de desbetreffende gewelddadige collaborateurs.

Natuurlijk waren er tijdens de bezetting gewelddadige collaborateurs die voor de bezetting al mentaal gederangeerd en/of crimineel waren en onder het naziregime hun gewelddadige aanleg vrijelijk konden botvieren op vermeende vijanden van het Duitse Rijk. Een vooronderzoek ten behoeve van deze studie liet zien dat de categorie van krankzinnige geweldsplegers klein is, minder dan 5 procent. In het vervolg van deze studie komen nog verschillende voorbeelden van deze categorie ter sprake.

Van geheel ander niveau was de Amsterdamse collaborateur Dries Riphagen. Tijdens de bezetting was hij een beruchte Jodenjager die tal van Joden afperste of beroofde en daarna aan de Duitsers uitleverde. Al voor de oorlog was deze man een bekende verschijning in het Amsterdamse criminele milieu, waar hij actief was als dief, oplichter, pooier en geweldpleger. De bezetting bood hem de mogelijkheid zijn criminele vaardigheden onder de vlag van de nazi's verder te ontwikkelen met tal van slachtoffers als gevolg. Je zou kunnen zeggen dat criminaliteit voor hem een opstap was naar een loopbaan als gewelddadige en verraderlijke handlangers van de bezetter.¹⁸

Tegenover deze voorbeelden van collaborateurs met een criminele dan wel psychiatrische achtergrond staan veel voorbeelden van mannen die geen criminele achtergrond hadden, geen psychiatrisch verleden met zich meedroegen en niet bekend stonden als pathologische sadist, maar tijdens de bezetting zeer gewelddadig werden. Zo was Oomke Bouman voor de oorlog een hardwerkende en ambitieuze jongen die zich graag verder wilde ontwikkelen. Hij was geen crimineel, niet gewelddadig, had geen ernstige afwijkingen en groeide ook niet op in een criminogeen of gewelddadig milieu, maar sloot zich toch aan bij de bezetter en ontwikkelde zich tot een gewelddadige man.

Lucas Bunt, collega van Zacharias Sleijfer, was voor de oorlog een bekende kroegbaas in Leeuwarden. Hij had geen criminele achtergrond, geen psychische afwijkingen en zocht als vrijmetselaar naar het goede in de mens. Toch sloot hij zich kort na de bezetting aan bij de Duitsers. Ook hij ontwikkelde zich van een man zonder criminele of psychiatrische achtergrond tot een gewelddadige collaborateur die na de oorlog ter dood werd veroordeeld.

Lucas Bunt en Oomke Bouman zijn exemplarisch voor een grote groep mannen die voor de oorlog een relatief gewoon leven leefde, waarin geen sprake was van excessen en extreem gedrag, maar tijdens de bezetting als handlangers van de nazi's wel volledig ontspoorde en zich schuldig maakte aan diefstal, plundering, afpersing, mishandeling, marteling, doodslag en moord.

De vraag is hoe en waarom deze mannen zich ontwikkelden tot gewelddadige daders. Na de oorlog gaven ze zelf vaak als verklaring dat ze opdrachten moesten uitvoeren en dat weigeren geen optie was. Het is de vraag of dat een achteraf geconstrueerde legitimatie of een adequate beschrijving van de werkelijkheid was.

Gewone mannen

Met haar reportages in de *New Yorker* – in 1963 uitgegeven als boek – over het proces tegen Adolf Eichmann bereikte de Amerikaanse filosofe Hannah Arendt het grote publiek.¹⁹ Ze zag tijdens dat proces niet een duivel of een pervers en sadistisch monster, maar een – in

haar ogen – normaal en onbeduidend persoon, een typische bureaucraat die niet gedreven werd door haat en antisemitisme. Ze kwalificeerde hem als een man die niet wist wat hij deed. Haar vraag was hoe zo'n onbeduidend persoon tot zulke omvangrijke gruweldaden kon komen. Arendt benadrukt dat de Holocaust kon plaatsvinden, omdat de nazi's het hele proces in talloze deelprocessen hadden gebureaucratiseerd. Niemand was verantwoordelijk voor het geheel. Iedere dader was slechts verantwoordelijk voor zijn of haar deelproces dat dan ook ijverig, stipt en doorgaans gewillig werd uitgevoerd.

In de rechtszaak tegen Eichmann meende Arendt een man te zien die zich totaal conformeerde aan een samenleving, waarin morele wetten als 'je mag niet doden' vervangen waren door het idee van 'je moet doden'. Ze zag een man die niet gedreven werd door kwade bedoelingen, maar die volstrekt gedachteloos handelde en eigenlijk weigerde na te denken over eigen verantwoordelijkheid en morele noties, terwijl hij daartoe – intellectueel gezien – wel in staat was.

Arendt zet Eichmann neer als een nauwgezette, ambtelijke uitvoerder van orders van hogerhand. Hij voelde zich dan ook niet schuldig: hij handelde immers volgens de wet en voerde de bevelen van Hitler uit. Zelf had hij geen intenties, geen goede en ook geen slechte. De afwezigheid van kritisch denkvermogen en de gedachteloosheid is volgens Arendt vaak het fundament voor het kwaad. Met gedachteloosheid bedoelt Arendt vooral de totale afwezigheid van fantasie en empathisch vermogen.²⁰ Ze beschouwt Eichmann als een gehoorzaamheidsdader: een normale man die niet anders kan en wil dan handelen conform de sociale normen van zijn sociale omgeving en de samenleving waarin hij leeft.

In haar beschouwing over de rechtszaak tegen Eichmann introduceerde Hannah Arendt de notie 'de banaliteit van het kwaad'. Dat begrip heeft betrekking op de persoon Eichmann en niet op de kwaadaardige daden. Arendt ziet Eichmann als de belichaming van dat begrip. Hij was 'stinknormal' en toch was hij in staat een bijdrage te leveren aan de uitvoering van de meest verschrikkelijke misdaden. Hannah Arendt kwalificeert daders van de Holocaust niet als morele monsters of krankzinnige criminelen, maar als personen die sociaal en psychologisch niet noemenswaardig verschilden van doorsnee-burgers. Een man als Eichmann had geen crimineel verleden, leed niet aan psychiatrische stoornissen en liet zich niet leiden door criminele intenties. Daders als Eichmann waren volgens Arendt wel gevoelig voor gezag, gehoorzaamheid en groepsdwang. Voor het leed en de schade die ze hun slachtoffers berokkenden, waren deze daders volkomen ongevoelig.

Het concept van gewone mensen dan wel doorsnee-burgers als dader van de Holocaust en soortgelijke misdaden betekent ook dat het kwaad niet buiten ons staat, maar in potentie in iedereen aanwezig is. Arendt maakte aan een groot publiek duidelijk dat het kwaad niet zozeer door sadistische monsters wordt uitgevoerd maar in haar ogen vooral door gewone mensen in ongewone omstandigheden.

De gedachte van Arendt dat het kwaad in potentie deel uitmaakt van ieders persoonlijkheid en dat gewone mensen in bijzondere omstandigheden bereid zijn zeer gewelddadig op te treden, heeft als uiterste consequentie dat wij allemaal massamoordenaar kunnen worden. James Waller, een Amerikaanse hoogleraar psychologie, omarmt deze gedachtegang volledig. Letterlijk schrijft hij in zijn bestseller over het ontstaan van het kwaad: *My central argument is that it is ordinary people, like you and me, who commit genocide and mass killing.*²¹ Verder benadrukt hij als het om massamoordenaars gaat (...) *we need no longer ask who these people are. We know who they are. They are you and I.*²²

Tot slot mag niet onvermeld blijven dat Harry Mulisch net als Arendt het proces tegen Eichmann bijwoonde en daarover publiceerde in het tijdschrift *Elseviers Weekblad*. Een klein jaar na het proces verscheen van zijn hand het boek *De zaak 40/61*. Hij schreef het ruim voordat Arendt met haar boek over de banaliteit van het kwaad kwam. Zowel Mulisch als Arendt benadrukken dat ze elkaar voor en tijdens het proces niet hebben ontmoet en ook niet op andere wijze contact met elkaar hebben gehad.²³ Het is daarom opmerkelijk dat de opvattingen van Mulisch en Arendt dicht tegen elkaar aanliggen. Zo noemt Mulisch Eichmann niet alleen een man die niet wist wat hij deed, maar ook een machine die voor alles gebruikt kan worden, omdat hij gedachteloos zonder gevoel van twijfel en zonder moraliteit bevelen opvolgde. Net als Arendt ziet hij Eichmann als een gewone man, die vooral buiten de misdaadpsychologie gehouden moet worden. Mulisch stelt: *'Wij moeten niet blijven letten op misdadigers, we moeten op de spiegel blijven letten.'*²⁴

Stanley Milgram

De opvattingen van Arendt werden ondersteund door het in de jaren zestig van de vorige eeuw uitgevoerde psychologische experiment van de Amerikaan Stanley Milgram. Deze aan de Yale University verbonden sociaalpsycholoog liet proefpersonen een elektrische schok toedienen aan een student als die een vraag verkeerd beantwoordde. Voor de proefpersonen was de student niet zichtbaar, maar ze konden diens pijnreacties wel horen. Naarmate er meer vragen fout werden beantwoord, werden de schokken krachtiger tot en met het niveau van dodelijk. De toediener wist niet dat de schokken in schijn werden toegediend. Aan de proefpersonen was verteld dat ze met hun deelname en door te doen wat hen werd opgedragen, meehielpen aan een onderzoek of door middel van elektrische schokken een positieve bijdrage werd geleverd aan de verbetering van de intelligentie van leerlingen. Milgram rapporteerde dat vrijwel alle proefpersonen de opdrachten gehoorzaam uitvoerden. Daarmee zou hij hebben aangetoond dat moreel besef ondergeschikt was aan plichtsbefef en gehoorzaamheid aan hogere autoriteiten.

In zijn in 1974 gepubliceerde boek over deze experimenten verklaart Milgram dat:

Some subjects were totally convinced of the wrongness of what they were doing, but could not bring themselves to make an open break with authority.²⁵

Mensen zijn volgens Milgram geneigd hun verantwoordelijkheid voor hun daden te ontkennen en te ontlopen als zij handelen in opdracht van een door hen erkend hoger gezag. Iedereen, zo benadrukt Milgram, is in staat tot gewelddadig gedrag, zonder dat er sprake is van ideologische gedrevenheid. Hij presenteerde zijn onderzoeksresultaten als de ultieme verklaring voor de Holocaust. Er zou een nazi zitten in ieder van ons. Zijn experimenten werden in de media en ook door wetenschappers gezien als de wetenschappelijke onderbouwing van de filosofische theorie van Arendt.

De Amerikaanse psycholoog Richard Griggs besteedde in een in 2017 gepubliceerd artikel uitgebreid aandacht aan het experiment van Milgram en vooral aan de kritiek daarop.²⁶ Buiten het feit dat het bewust misleiden en niet informeren van proefpersonen ethisch problematisch is, kwam er ook kritiek op de het wetenschappelijk gehalte van het experiment. Zo besteedde Milgram geen aandacht aan de groep proefpersonen die weigerde de schokken toe te dienen, terwijl juist die groep van ruim 30 procent meer licht had kunnen werpen op dadermotieven en factoren die tot gewelddadig gedrag leiden. De leden van de weigeraarsgroep verkeerden immers in dezelfde omstandigheden, maar werden geen

dader. Bovendien zou Milgram hetzelfde experiment drieëntwintig keer hebben uitgevoerd, maar vervolgens alleen de resultaten hebben gepubliceerd van de groep die inderdaad ver ging in het toedienen van de schokken. De andere tweeëntwintig groepen waren minder gevoelig voor de opgelegde druk en gingen minder ver of staakten het experiment.

Een ander kritiekpunt is dat het onderzoek niet zo zeer over gehoorzaamheid gaat, maar veel meer over gehoorzaamheid op basis van identificatie met de experimentleiders, waarbij de proefpersonen misleid en zelfs voorgelogen werden. Zo werd de proefpersonen duidelijk gemaakt dat ze met hun medewerking de wetenschap een uitstekende dienst zouden bewijzen. Milgram laat de identificatie en misleiding buiten beschouwing.²⁷ Hij verzuimde ook om zijn proefpersonen achteraf te vertellen dat ze de schokken niet daadwerkelijk hadden toegediend.

De Australische wetenschapper Gina Perry deed in de archieven van de Yale University uitgebreid research naar de experimenten van Milgram en publiceerde haar bevindingen in 2013. Zij concludeerde dat Milgram doelbewust werkte aan een scenario dat zou leiden tot de resultaten die hij wilde bereiken. Uit haar onderzoek blijkt dat 57 procent van de proefpersonen die deelnamen aan de experimenten juist ongehoorzaam was en voortijdig afhaakte. De proefpersonen werden vooral ongehoorzaam als ze niet het verzoek maar het bevel kregen om een stroomstoot toe te dienen. In zijn publicaties liet Milgram dat onvermeld.

Perry bestudeerde ook het dagboek van Milgram. Daarin schreef hij onder meer dat hij zelf ernstige twijfel had over de wetenschappelijke waarde van zijn experimenten. Hij neigde er zelfs toe om zijn werk als theater te kwalificeren. Hij schreef dat in juni 1962.²⁸

Een ander punt van kritiek betreft de repliceerbaarheid van het onderzoek. Het experiment van Milgram is door andere wetenschappers herhaald, maar dat leverde resultaten op die afweken van die van Milgram. De mate van gehoorzaamheid die Milgram constateerde werd niet gehaald. Dat kan het gevolg zijn van de strengere ethische voorschriften voor dit soort onderzoek, waardoor volledige replicatie niet meer mogelijk is.

Kritiek op Arendt

Er is veel kritiek mogelijk op Arendts duiding van Eichmann. Ze deed nauwelijks bronnenonderzoek en sprak niet met mensen die hem hebben gekend. De opvattingen van Arendt zijn gebaseerd op Eichmann, zoals hij zich tijdens verhoren en in de rechtszaal presenteerde. Het is de vraag of de Eichmann van de rechtszaal gelijk is aan de Eichmann van buiten die zaal. Hij had er alle belang bij om zichzelf te presenteren als klein onderdeel van een groot geheel en als een man die geen ideologisch gemotiveerde nazi en verstokte antisemiet was en al helemaal geen über-fanatieke Jodenjager. Hij zette zich in samenwerking met zijn advocaat doelbewust neer als een doorsneeburger die als bureaucraat niet verantwoordelijk gehouden kon worden voor de deportatie en de dood van miljoenen Joden. In die zin zou hij een gehoorzaamheidsdader zijn.

In zijn biografie over Eichmann presenteert David Cesarani een grote hoeveelheid bewijsmateriaal in de vorm van uitspraken van Eichmann en archiefstukken waaruit het beeld oprijst van een fanatieke nazi die met volle overtuiging doelbewust leiding gaf aan het vernietigingsproces van miljoenen mensen; het tegendeel van een doorsneebureaucraat en zeker niet de verpersoonlijking van de banaliteit van het kwaad. Cesarani ziet Eichmann dan ook niet als een gehoorzaamheidsdader, maar als een overtuigingsdader.²⁹

Ook filosofe Bettina Stangneth presenteert in haar biografie over Eichmann het beeld van Eichmann als overtuigingsdader. Zij maakte onder meer gebruik van een zeer uitgebreid verslag van de op tape vastgelegde gesprekken die de Nederlandse SS'er Willem

Sassen met Eichmann in Argentinië voerde. Uit die gespreksverslagen komt wel degelijk het beeld naar voren van Eichmann als overtuigde en fanatieke nazi die zich willens en wetens inzette voor de deportatie en vernietiging van het Joodse volk: het tegendeel van het beeld dat Arendt en Mulisch van hem schetsten.³⁰

Bovenstaande kritiek op Arendt betekent niet dat het concept van de banaliteit van het kwaad de prullenbak in kan. Zelfs als zij Eichmann als persoon verkeerd heeft beoordeeld, blijft het een belangrijk concept in het discours over het analyseren en verklaren van de vele vormen van het kwaad.

Raul Hilberg

Hoewel het concept van de banaliteit van het kwaad gelanceerd is door Arendt, is het historicus Raul Hilberg die in het monumentale werk *De vernietiging van de Europese Joden* een onderbouwing voor dat concept heeft geleverd. In dat in 1961 gepubliceerde en daarna herhaaldelijk herziene en aangevulde werk ziet Hilberg de Holocaust als het resultaat van een immense vernietigingsmachinerie die een integraal onderdeel vormde van de Duitse samenleving onder het naziregime. De nationaalsocialistische samenleving was gebouwd op vier pijlers: de bureaucratie, het leger, de grote industrieën en de nationaalsocialistische partij. Hilberg benadrukt dat deze vier pijlers in hun verbindingen en samenspel de motor van de vernietigingsmachinerie waren. Alle geledingen van de samenleving waren op basis van een bureaucratisch organisatie-model betrokken bij de uitvoering van de processen die tot de vernietiging leidden. In dat model was geen enkele ruimte voor moraliteit. Het is de verdienste van Hilberg dat hij de mythe doorbrak dat vrijwel alle daders van de Holocaust geestelijk gestoord waren.

Hilberg gaat in zijn bestudering van de Holocaust uit van drie analyseniveaus (tripartiete model), namelijk het niveau van de daders, het niveau van de slachtoffers en dat van de omstanders. In zijn standaardwerk over de Holocaust concentreert hij zich op de daders. In zijn voorwoord bij de eerste uitgave zegt hij daarover:

(...) dit is beslist geen boek over de Joden. Het is een boek over degenen die de Joden vernietigden. U zult weinig over de slachtoffers lezen. We richten ons vizier op de daders.³¹

Als het om Holocaust-daders gaat, onderscheidt Hilberg drie soorten, namelijk dweppers, proleten en bezwaarden. De onderzoeker ziet Eichmann niet als een gedachteloze uitvoerder maar veel meer als een wegbereider en een fanatieke uitvoerder van de Holocaust. Hij schaaft Eichmann onder de dweppers.

De proleten zijn de sadistische daders die hun slachtoffers met opzet onmenselijk behandelden (mishandelen, martelen en doden). De bezwaarden zijn de daders die moeite hadden met hun rol en daar ook onderuit probeerden te komen.

Het is de verdienste van Hilberg geweest dat hij de dader centraal stelde in zijn onderzoek naar de Holocaust. Hij benaderde de dader echter veel minder als individu maar vooral als vertegenwoordiger van een bureaucratische instelling en daardoor is er bij hem weinig plaats voor de achtergrond en motivatie van de individuele dader.

Christopher Browning

Het beeld van doorsnee mannen die zich ontwikkelen tot extreme daders roept allerlei vragen op, bijvoorbeeld wie waren die gewone mensen en waarom deden zij wat ze gedaan hebben?

Deze studie gaat over Nederlandse mannen die tijdens de bezetting handlanger van de nazi's werden en zich ontwikkelden tot daders die zich structureel en systematisch schuldig maakten aan intimidatie, diefstal, plundering, afpersing, mishandeling, doodslag en moord. Over het onderwerp gewelddadige daders kun je honderden vragen stellen. In deze studie ligt de focus op vragen als:

- Hoe zag hun leven er voor de oorlog uit?
- Wat hebben deze mannen gedaan tijdens de bezetting onder de vlag van het nationaalsocialisme?
- Welke factoren speelden een rol bij hun ontwikkeling tot gewelddadige dader?
- Zijn er verschillen en overeenkomsten tussen de daders?
- Is er sprake van patronen in hun levensloop en hun collaboratieve gedragingen?
- Hoe verliep hun rechtsgang en wat zegt het over de kwaliteit van de naoorlogse rechtspleging?
- Zijn er parallellen tussen hedendaagse terroristen en de gewelddadige daders van deze studie?

Paul van de Water schreef deze studie in het kader van zijn promotieonderzoek bij de Universiteit van Amsterdam en het NIOD. Hij publiceerde eerder bij Omniboek een drietal boeken over collaboratie namelijk:

- *In dienst van de nazi's* (2020)
- *Langs de lijn* (2021)
- *Foute vrouwen* (2022)

Uitgeverij Omniboek

